

**ՕՄԱՅԱՆՆԵՐԻ՝ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄՈՒՄ ԵՎ ԴԱՄԱՍԿՈՍՈՒՄ
ԻՐԱԿԱՆԱՑՐԱԾ ԿԱՌՈՒՑԱԴՊԱՏՄԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՄԱՅԱՆ
ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՌՉԱԿԵԼՈՒ
ՄԻՋՈՑ**

Բանալի բառեր (Keywords). Օմայան խալիֆայություն, Օմարի մզկիթ, Ղուրան, խճանկար, բյուզանդական մոտիվներ, իկոնոգրաֆիա

Օմայան դինաստիայի քաղաքական հետազիծը ուշ՝ VII դարում անհնար է պատկերացնել առանց հաշվի առնելու երկու կարևորագույն մզկիթների՝ Օմարի մզկիթի և Դամասկոսի Օմայան մզկիթի կառուցումը և դրանց առանձնահատկությունները: Նշված ժամանակահատվածում Օմայան խալիֆայությունն արդեն ընդգրկում էր այդ ժամանակ հայտնի աշխարհի մեծ մասը, և Օմայան դինաստիայի խալիֆաները, մասնավորապես Աբդ ալ-Մալիքը և ալ-Վալիդը վարում էին խալիֆայությունը կենտրոնացնելու, հզորացնելու և իսլամական/արաբական արժեքներն ամրապնդելու քաղաքականություն: Այս քաղաքականությունը հաճախ ուղղված էր նաև խալիֆայության հիմնական թշնամու՝ բյուզանդական կայսրության դեմ և Օմայան գերակայությունն ապացուցելու նպատակ ուներ:

Բյուզանդիայի նկատմամբ գերիշխանությունն ապացուցելու հետ մեկտեղ խալիֆայությունը վարում էր բյուզանդական մոտիվներն ադապտացնելու և սեփական մեկնաբանությամբ օգտագործելու քաղաքականություն: Այս գործընթացն արտացոլված է Օմայանների կառուցապատման քաղաքականության մեջ, որի ամենավաղ օրինակներից է Դամասկոսի Օմայան մզկիթի և Երուսաղեմի Օմարի մզկիթի կառուցումը:

Երուսաղեմի մզկիթի շինարարությունը

Երուսաղեմի Օմարի մզկիթը կառուցվել է 691-692 թթ.. որպես Օմայանների փառամոլ քաղաքական շինարարական ծրագրի մի մաս¹ [նկար 1]: Ջիթենյաց լեռան հետ մեկտեղ Տաճարի լեռը Երուսաղեմի ամենասուրբ վայրերից է ն՛քրիստոնյաների, ն՛ մուսուլմանների համար: Երկու վայրերն էլ սուրբ են համարվում, և ընդգրկում են պաշտամունքային կառույց՝ *մարտիրիում*:

Օմարի մզկիթը համարվում է իսլամի ամենավաղ կրոնական շինություններից մեկը: Ավելին, մզկիթի արձանագրություններն առաջին անգամ և շատ կոնկրետ կերպով հռչակում են իսլամի գերակայությունը և գովերգում Մուհամմադ մարգարեին²: Օմարի մզկիթը թերևս ամենաշատ հետազոտված իսլամական հուշարձանն է: Մասնագիտական տարբեր կարծիքներ կան՝ կապված մզկիթի կառուցման, դրա խճանկարների և արձանագրությունների միջոցով արտահայտած ուղերձի, ինչպես նաև մզկիթի կոնկրետ տեղակայման պատճառի հետ: Դրա կառուցման մասին ամենատարածված պատճառը հիմնված է արաբ պատմիչ ալ-Յաքուբիի հաղորդած տեքստերի վրա³: Նա հայտնում է, որ Աբդ ալ-Մալիքը (646-705թթ.) կառուցել է *Քուբաթ ալ-սախրա* (Լեռան գմբեթ)

¹ Hillenbrand R., “For God, Empire, and Mammon: Some Art-Historical Aspects of the Reformed Dinārs of ‘Abd al-Malik”, *Al-Andalus und Europa. Zwischen Orient und Okzident*, խմբ. Muller-Wiener M., Kothe C., Golzio K., Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2004, p. 34.

² Johns, J., “Archeology and the History of Early Islam: the first seventy years.” *Journal for the Economic and Social History of the Orient*, 4, 2003, p. 416.

³ أحمد بن أبي يعقوب اليعقوبي. تاريخ اليعقوبي. խմբ. M. T. Houtsma, vol 2, Leiden, 1883, p. 311, մեջբերված՝ Oleg Grabar, “The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem”, *Ars Orientalis* 3, 1959, p. 35. Grabar, O., “Islamic Jerusalem or Jerusalem under Muslim Rule”, *The city in the Islamic world* խմբ. Salma, J., Leiden/Boston: Brill, 2008, p. 319.

մզկիթը, որը հաճախ անվանում են Օմարի մզկիթ: Ըստ պատմիչի վկայության՝ այն կառուցվել է մուսուլմանական ուխտագնացությունը Մեքքայից Երուսաղեմ ուղղորդելու նպատակով⁴, քանի որ Հիջազը գտնվում էր իր հիմնական հակառակորդի՝ Իբն ալ-Ջուբայրի ազդեցության շրջանակում: Այս վարկածին կողմ է արտահայտվում նաև իսլամական արվեստի խոշորագույն մասնագետ Կեպել Կրեսվելը: Նա նշում է, որ Օմարի մզկիթի հատակագիծը կարելի է նմանեցնել *տաուաֆին*՝ իսլամական ուխտագնացության արարողությանը, որի համաձայն՝ ուխտավորները յոթ անգամ Քաաբայի շուրջ շրջան են կատարում⁵: Մզկիթում կառուցած երկու սրահները, ըստ Կրեսվելի, մատնանշում են այն փաստը, որ կառույցը նպատակ ուներ ուխտավորների հոսք ընդունել, ինչպես նաև իսլամական աշխարհում կարևոր ուխտավայր դառնալ⁶:

Մեկ այլ վարկած, որը բացատրում է Օմարի մզկիթի կառուցման քաղաքական պատճառը, ընդգծում է պատմական կոնտեքստը և ընտրված տեղանքի կարևորությունը: Բազմիցս խոսվել է այն մասին, որ Աբդ ալ-Մալիք խալիֆայի կողմից կառուցված մզկիթը նախ և առաջ բանավեճային նշանակություն ուներ և ուղղված էր հրեաների և քրիստոնյաների դեմ: Դրա համար պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ

⁴ Վարկածն այն մասին, որ Աբդ ալ-Մալիքը փորձում էր փոխել հաջի վայրը, մերժվել է իսլամագետ Գոյտեյնի կողմից: Նա կարծում է, որ դրա մասին տեղեկությունները հակասության պրոպագանդայի արդյունք են: Մեջբերված Johns, J., նշվ. աշխ., էջ 425. Հակասակ կարծիք է առաջ քաշվել Ա. Էլադի կողմից, ով կարծում է, որ Օմարի մզկիթի կառուցումը քաղաքական հակառակորդների դեմ գաղափարախոսական միջոցառում էր: St'elad, A., "Why did 'Abd al-Malik Build the Dome of the Rock? A Re-examination of the Muslim Sources," Bayt al-Maqdis. 'Abd al-Malik's Jerusalem, խմբ. Johns J., Raby J., Oxford: Oxford University Press, 1992, pp. 33-58.

⁵ Grabar, O., նշվ. աշխ., էջ 36.

⁶ Creswell, նշվ. աշխ., էջ 69.

մզկիթը կառուցվել է մի վայրում, որն ասոցացվում է երեք մոնոթեիստական կրոններում ամենակարևոր անձի՝ Աբրահամի անվան հետ⁷: Այսպես, հուշարձանի կառուցումն ուղղված էր ցուցադրելու իսլամի հաղթարշավը դրան «նախորդող» կրոնների նկատմամբ, որոնք այս տեղանքը սուրբ էին համարում: Հետազոտողներից Պիտերսի առաջ քաշած տեսության համաձայն՝ Օմարի մզկիթի կառուցումը ոչ միայն հրեական սուրբ տարածքի ադապտացիա էր, այլ նաև քրիստոնեական: Ըստ գիտնականի՝ Հերակլիոս կայսրը (610-641թթ.) նախատեսում էր Տաճարի լեռան վրա ութանկյուն եկեղեցի կառուցել⁸: Հենց այդ պատճառով կայսրը նորոգել է Երուսաղեմի Ոսկե դարպասը, որն այսօրվա Հարամ, նախկին Տաճարի թաղամաս տանող մուտքն էր⁹:

Օմարի մզկիթը և Մուհամադի գիշերային ճանապարհորդությունը

Թերևս Մուհամադի ճանապարհորդության մասին լեզենդը Աբդ ալ-Մալիքի օրոք դեռ վերջնական տեսքը չէր ստացել¹⁰, այնուամենայնիվ, այն Տաճարի լեռան վրա մուսուլմանների կողմից պահանջատիրական նկրտումները լեզիտիմացնող միջոց էր: Երուսաղեմի սուրբ տարածքը, ինչպես համարվում է, հիշատակվում է Ղուրանում՝ Մուհամադի գիշերային ճանապարհորդության (*hujrat*) և «երկինք համ-

⁷ Մի շարք լեզենդներ Աբրահամի անունը կապում են Երուսաղեմի հետ, դրանցից մեկը վկայում է, որ Աստված Աբրահամին և Սառային Երուսաղեմում է հայտնել Իսահակի ծննդյան մասին լուրը: Grabar, O., նշվ. աշխ., էջ 33:

⁸ Francis P., “Who Built the Dome of the Rock?”, *Greco-Arabica: First International Congress on Greek and Arabic Studies* 2, 1983, p. 128.

⁹ Նույն տեղում, pp. 122, 127.

¹⁰ Van Ess J., “Abd al-Malik and the Dome of the Rock: An Analysis of Some Texts,” *Bayt al-Maqdis. ‘Abd al-Malik’s Jerusalem*, խմբ. Johns, J., Raby J., Oxford: Oxford University Press, 1992, pp. 90-91.

բարձման» (*միքաջ*) հետ կապված: Մուհամմադի գիշերային ճամփորդությունը պատմում է Մեքքայի մզկիթից դեպի Հեռավոր մզկիթ (*ալ-մասջիդ ալ-Աքսա*) կատարած գիշերային ճանապարհորդության մասին¹¹: Հենց այստեղ նրան տրվեցին Աստծու նշանները (*այաթ*)¹²: Իսլամական ավանդույթն այս վայրը նույնականացնում է *Հարամ ալ-Շարիֆի* (Տաճարի լեռան) հետ¹³:

Օմարի մզկիթը կառուցվել է միֆոլոգիական տեղանքում: Մուհամմադը կապվում է ոչ միային Երուսաղեմի սուրբ տարածքի, այլև Եդեմի այգու պատկերացումների հետ: Ավելին, Հարամ ալ-Շարիֆում Օմարի մզկիթի կառուցմամբ Օմայաններն իրենց դիմաստիան կապեցին Սողոմոնի տաճարի ժառանգության հետ¹⁴: Ավելի ուշ ավանդությունը ներկայացնում

¹¹ Գիտնականներից Բյուզը քննարկում է Մուհամմադի գիշերային ճանապարհորդությունը ապոկալիպտիկ գրականության կոնտեքստում: See Busse H., “Jerusalem in the Story of Muhammad’s Night Journey and Ascension.” *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 1991, pp. 1-40.

¹² Փառք նրան, ով ով իր ստրուկին գիշերը Սուրբ Մզկիթից (Մասջիդ ալ-Հարամ) ուղարկեց Հեռավոր Մզկիթ (Մասջիդ ալ-Աքսա) որի շուրջ մենք օրինել ենք, որպեսզի ցույց տանք նրան մեր նշանները (*այաթները*), հիրավի նա ամեն ինչ լսում է և ամենատես է: Ղուրան 17:1 Այստեղ նշված Մասջիդ ալ-Հարամը Մեքքայի մզկիթն է, իսկ Մասջիդ ալ-Աքսան՝ Երուսաղեմինը:

¹³ Mekeel-Matteson, C., “The Meaning of the Dome of the Rock,” *The Islamic Quarterly* 43, 1999, p. 158.

¹⁴ Խուրին կապում է Օմարի մզկիթը և իր արտահայտչամիջոցները Սողոմոնի տաճարի *միհրաբի* և դրա նկարագրության հետ: Ըստ նրա Օմարի մզկիթը հարկ է դիտարկել ընդհանուր ճարտարապետական տիպի կոնտեքստում, որն ընդգրկում է նախա-քուբթայան կառույցներ ոչ միայն *Հարամ ալ-Շարիֆում*, այլ նաև Հարավային Արաբիայում: Այս կառույցները հաճախ անվանվում էին *միհրաբ*, և դրանց մասին կիսադիցաբանական պատկերացումներ գոյություն ունեին: Ըստ գիտնականի այս *միհրաբների* մասին պատկերացումները հիմնված էին Օմարի մզկիթի նախապատմության վրա: Խուրին ենթադրում է, որ Օմարի մզկիթի կառուցման տեղի ընտրությունը կապվում է Ղուրանում հիշատակվող *միհրաբի* հետ, մասնավորապես մարգարեներ և թագավորներ Դավթի և Սողոմոնի

է, որ Մուհամմադն Աստծուն հանդիպել է Տաճարի լեռան վրա՝ Հորդոդոտոսի պարսպի մոտ՝ Սողոմոնի տաճարի մոտակայքում: Այստեղ Մուհամմադը տեսավ Աստծուն, ով նստած էր գահին և լուսե թագ էր կրում¹⁵: Վան Հսար քննարկում է Մուհամմադի *խրատն*՝ հիմնվելով Ղուրանի որոշ *այաների* մեկնաբանությունների վրա: Ըստ նրա՝ առաջ քաշած վարկածի հետագա մեկնաբանությունների՝ արդյունքում խոսվում է այն մասին, որ Մուհամմադն իր գիշերային ճանապարհորդության ընթացքում տեսել է գահին նստած Աստծուն: Գիտնականը ենթադրում է, որ Ղուրանի 53 (*ալ-Նաջմ*) և 81 (*ալ-Թաքուիթ*) *սուրաները* հնարավոր է համադրել մեկ պատմության մեջ: Այսպես, ստացվում է, որ Մուհամմադը հանդիպել է Աստծուն բարձրագույն հորիզոնում, և ևս մեկ անգամ կամ միևնույն ժամանակ՝ «ապաստանի այգում» լոտոս ծառի սահմանին»: Վան Հսար կարծում է, որ այն վայրը, ուր Մուհամմադը կատարեց իր ճամփորդությունը (*Հարամ ալ-Շարիֆ* և *Մասջիդ ալ-Աքսա*), և ուր Աստծո գահն էր տեղադրված, իսլամական ուշ ավանդույթը նույնականացնում է Երուսաղեմի հետ¹⁶:

միհրաբների հետ: Սողոմոնի տաճարի և *միհրաբ* նկարագրությունը վաղ իսլամում մշակութային կոյնեի մի մաս է: Այս նկարագրությունները և հատուկ տեղանքների իդենտիֆիկացիան ընդգրկում էր ոչ միայն Օմարի մզկիթը, այլ նաև Քաաբան և Ղումդան՝ Սաանայի պալատը: Ավելին տես Khoury, N., “The Dome of the Rock, the Ka’aba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments,” *Muqarnas* 10, 1993, p. 59.

¹⁵ Van Ess, J., ‘Vision and Ascension: Sūrat al-Najm and its Relationship with Muhammad’s Mi’raj,’ *Journal of Qur’anic Studies*, 1, no. 1, 1999, p. 56; Idem. “Le Mi’raj el la vision de Dieu dans les premières spéculations théologique en Islam,” *Le voyage initiatique en terre d’Islam. Ascensions célestes et itinéraires spirituels*, իւր. li Amir-Moezzi M., Louvain, Peeters, 1996, pp. 54-56.

¹⁶ Նույն տեղում: Ըստ Ս. Տնիկյանի, երկնային համբարձման մասին լեզենդը նախորդել է Մասջիդ ալ-Աքսա կատարած ճանապարհորդությանը, որն էլ հետագայում նույնացվել է Երուսաղեմի հետ: Նա եզրակացնում է, որ Մեքքայից Երուսաղեմ ճանապարհորդությունն ավելի ուշ է ավելացել

Մա այն գահն էր, որից Աստված ստեղծել է աշխարհը, և ուր նա վերադառնալու էր Ահեղ Դատաստանի օրը¹⁷: Այսպես՝ «պաշտամունքի հեռավոր վայրը» (*ալ-մասջիդ ալ-Աքսան*) կարող է նույնացվել ալ-Աքսայի մզկիթի հետ¹⁸: Իսկ Մուհամմադի գիշերային ճամփորդության մասին պատկերացումները *Քուրաթ ալ-Մախրայի* հետ կապելը միանշանակ մուսուլմանական համայնքի աճող ինքնավստահության հետևանք էր և հավանաբար նաև վիճաբանական նշանակություն ուներ¹⁹:

Օմարի մզկիթի արձանագրությունները և խճանկարները

Օմարի մզկիթի ուսումնասիրման ամենահետաքրքրական առարկաներից են մզկիթի խճանկարները և արձանագրությունները, որոնք բյուզանդական ազդեցություն են կրում²⁰: Խճանկարների վրա պատկերված դիադեմները, որոնք հաճախ զարդարված էին եռանկյուն, օվալաձև կամ թևավոր պատկերներով՝ շրջապատված թևերով և կիսալուսնով [նկար 2]: Ենթադրվում է, որ այս զարդանախշերը ներկայացնում են բյուզանդացի և պարսիկ տիրակալների կայսերական զարդանախշերը²¹: Իսլամական արվեստի մեծագույն մասնագետ

հիմնական լեզենդին, որն էլ հանդիսանում է լեզենդի երկու հիմնովին տարբեր տարբերակների առաջացման պատճառ, տե՛ս Тоникян С., Мифологические аспекты сюжетов Корана, Ереван, 2009, стр. 66-67.

¹⁷ Van Ess, J., ‘Vision and Ascension: Sūrat al-Najm and its Relationship with Muhammad’s Mi’raj,’ *Journal of Qur’anic Studies*, p. 48.

¹⁸ Islam A., al-Hamad Z., “The Dome of the Rock: Origin of its Octagonal Plan”, *Palestine Exploration Quarterly* 139, 2007, p. 118.

¹⁹ Francis P., նշվ. աշխ., էջ 132.

²⁰ Մեքիլ-Մետիսոնը քննարկում է Օմարի մզկիթի խճանկարների վրա պատկերված երեք մոտիվ՝ խաղող, թագ և ծառ: Նա գալիս է եզրահանգման, որ սրանք բյուզանդական մոտիվներ են և վախճանաբանությանը ու ապոկալիպտիկ թեմային առնչվող նշանակություն ունենին: Տե՛ս Mekeel-Matteson, նշվ. աշխ., էջ 161:

²¹ Նույն տեղում, էջ 48:

Օ. Գրաբարը ենթադրում է, որ խճանկարում պատկերված մոտիվներն Օմայան կայսրության թշնամիների նկատմամբ հաղթանակի ավար են խորհրդանշում²²:

Կարելի է ենթադրել, որ Օմարի մզկիթի օրինակը համապատասխանում է Դամասկոսի Օմայան մզկիթի օրինակին՝ բյուզանդական մոտիվների ադապտացիայի միջոցով Օմայան հզորության ցուցադրության առումով: Ավելին, Դամասկոսի մզկիթի՝ բյուզանդական եկեղեցուց Օմայան մզկիթի տրանսֆորմացիայի փաստն այն առավել ակնհայտ է դարձնում:

Բացի Օմարի մզկիթի խճանկարից՝ մզկիթի արձանագրությունները ևս մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել: Կապույտի և ոսկու համադրությամբ արձանագրությունները, որոնք տեղ են գտել մզկիթի արտաքին և ներքին հատվածում, հնարավոր է, Ղուրանի տեքստի նախնական տարբերակի օրինակ է: Տեքստը լիովին պահպանված է, միայն խալիֆ Աբդ ալ-Մալիքի անունը փոխարինվել է ալ-Մամուն (813-833թթ.) խալիֆայի անունով: Արձանագրությունն ընդգրկում է միաստվածությունը հաստատող և երրորդության դեմ ուղղված տողեր Ղուրանից²³: Արձանագրությունները խոսում են մեկ Աստծու գոյության մասին և Աստծու ու հրեշտակների օրհնությունն են ուղարկում մարգարեին: Խճանկարների մի հատվածը շինության պատմության մասին տեղեկություն է տալիս, այն է՝ հիմնադրի անունը և կառուցման ամսաթիվը²⁴: Իհարկե, այս արձանագրություններն ուղղված էին լսարա-

²² Ուշ անտիկ շրջանի մշակույթում տարածված են դեպքերը, երբ սրբավայրերը զարդարված են կախված թագերով և զարդերով: Տե՛ս Grabar, Օ., նշվ. աշխ., էջ 73:

²³ Johns, նշվ. աշխ., էջ 429.

²⁴ Օ. Գրաբարը կարծում է, որ արձանագրություններում տեքստերի հաջորդականությունը համապատասխանում է քրիստոնեական պատարագին: Grabar, նշվ. աշխ., էջ 67.

նին, ում ծանոթ էր դրանց ուղարկած մեսիջը²⁵: Համարվում է, որ այս արձանագրությունները Ղուրանի տեքստերը կողիֆիկացնելու միտում ունեին, և դա տեքստը Երուսաղեմի մզկիթում գետեղելու պատճառներից էր: Տեքստերի կողիֆիկացումը սկսվել էր Մուավիայի տիրապետության տարիներից և շարունակվել էր Օմայան հաջորդ տիրակալների օրոք: Մետաղադրամների և հասարակական շինությունների վրա Ղուրանից հատվածներ տեղադրելը Աբդ ալ-Մալիքի այդ քաղաքականության մի մասն էր. այն նոր իսլամական ուժի մասին բարձրաձայնելու նպատակ էր հետապնդում: Համարվում է, որ մզկիթի վրա Ղուրանից հատվածներ ներկայացնելն այդ քաղաքականության մի մասն էր²⁶:

Բացի Օմարի մզկիթի վիզուալ պատկերներից, կարևոր է նաև դիտարկել մզկիթի հատակագիծը՝ հաշվի առնելով դրա կառուցապատման ոճը և գտնվելու վայրը²⁷: Աբդ ալ-Մալիքը շինարարական արշավ սկսեց Երուսաղեմի Տաճարի լեռան վրա, որը, ինչպես հայտնի է, հրեաների համար մեծ նշանակություն ուներ: Ավելին, Օմարի մզկիթը ստեղծված էր հակադրելու քրիստոնեական լեգիտիմությունը՝ հակադրելով մզկիթը Տիրոջ սուրբ գերեզմանի տաճարի հետ²⁸: Օմարի մզկիթի ոճը բաղկացած էր պարսկական, հունահռոմեական էլեմենտներից, սակայն նպատակը, որն այն միտված էր արտահայտել, համընդհանուր էր: Ներկայացված ոճական աղբ-

²⁵ Wellan, E., “Witness: Evidence for the Early Codification of the Qurān”, *Journal for American Oriental Society*, 118, no. 1, 1998, p. 9.

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Ռ. Գրաֆմանը և Ռոզեն-Այալոն իրենց հետազոտության մեջ Օմարի մզկիթի հատակագիծը համեմատում են Դամասկոսի մզկիթի հատակագծի հետ և առաջ են քաշում կարծիք այն մասին, որ վերջինս մեծապես ազդված էր Երուսաղեմի մզկիթի ճարտարապետական առանձնահատկություններից: Տե՛ս R. Grafman and M. Rosen-Ayalon. “The Two Great Syrian Umayyad Mosques: Jerusalem and Damascus.” *Muqarnas* 16, 1999, pp. 1-15.

²⁸ Necipoglu, G., “The Dome of the Rock as Palimpsest: ‘Abd al-Malik’s Grand Narrative and Sultan Suleyman’s Glosses,” *Muqarnas* 25, 2008, p. 36.

յուրը ուշ անտիկ, միջերկրածովյա և իրանական էր: Դրանց անտիկ և դասական էլեմենտների շարքում, օրինակ, առկա են սրբերի *մարտիրոհների* էլեմենտներ²⁹:

Օմարի մզկիթի բյուզանդական մոդելները սեփական արժեքներին ադապտացնելու և դրանք Օմայան հատուկ ծրագրային քաղաքականության ցուցադրման նմուշ են: Այս պատկերամիջոցները փորձում են ցուցադրել գեղագիտական, ինչպես նաև քաղաքական գերակայությունը: Մզկիթի ութանկյուն կառուցվածքը ևս, շատ հավանական է, բյուզանդական նախատիպերի ազդեցություն է կրում³⁰: Ավելին, մզկիթի արձանագրությունները քրիստոնեության հիմնաքարային դրույթները հերքող բանավիճային նշանակություն ունեն:

²⁹ Ռինա Ավները Օմարի մզկիթի կառուցումը կապում է Մարիամ Աստվածածնի *մարտիրոհնի* պաշտամունքի մասին վկայող Գաթիզմա եկեղեցու հետ: Բանն այն է, որ եկեղեցու հատակագիծը նման է Օմարի մզկիթի հատակագծին: Գիտնականը ենթադրում է, որ Մարիամ Աստվածածնի պաշտամունքը ադապտացվել է Օմայանների կողմից: Այնուամենայնիվ, նրա փաստարկները կառուցվում են հիմնականում հնագիտական գտածոների վրա: Վերջերս կատարված հնագիտական պեղումների շնորհիվ Գաթիզմա եկեղեցու ութերորդ դարի շերտում մի կառույց է հայտնաբերվել, որը, ըստ գիտնականի կարելի է նույնացնել մուսուլմանական *միհրաբի* հետ: Գիտնականի կարծիքով սա վկայում է այն մասին, որ VII-X դարերում Գաթիզմայում քրիստոնեական պաշտամունք է եղել: Ավները կապում էր Օմայան շերտից հայտնաբերված արմավենու պատկերով խճանկարը Աստվածամոր ծննդյան հետ (ինչպես որ այն նկարագրված է Ղուրանում) և Աստծու կողմից նրա փրկության հետ: St u Avner R., “The Dome of the Rock in Light of the Development of Concentric Martyria in Jerusalem: Architecture and Architectural Iconography.” *Muqarnas* 27, 2011, pp. 40-44.

³⁰ Մկրտարանների նույնատիպ ութանկյունաձև հատակագիծը հաճախ էր հանդիպում քրիստոնեական աշխարհում, ամենավաղ օրինակներից է Սուրբ Գերեզմանի ռոտունդան, սուրբ Համբարձման եկեղեցին, Խեղրոնում գտնվող «Աստվածածնի գերեզմանը», ինչպես նաև Ռավեննայի Սան Վիտալե եկեղեցին, և Պաղեստինում գտնվող Գաթիզմայի ութանկյունաձև եկեղեցին և Կեսարիա Մարիտիման: Grabar, նշվ աշխ., էջ 107-108.

Բյուզանդական մոտիվների ադապտացման Օմայան քաղաքականությունը

Ակնհայտ է, որ Դամասկոսի մզկիթի առանձնահատկությունները ստեղծվել էին նաև բյուզանդական մոդելների վրա: Հարկ է նշել, որ Դամասկոսի Օմայան մզկիթը կառուցվել է Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի տաճարի տեղում 715 թվականին ալ-Վալիդ խալիֆայի կողմից: Այն Օմայան կայսերական քաղաքականության ամենավառ դրսևորումներից է [նկար 3]: Օմայան մզկիթը մեծապես ազդված էր բյուզանդական մոտիվներից, սակայն այստեղ հիմնականում կիսոսվի ադապտացված զարդանախշերի և վիզուալ արվեստի առանձնահատկությունների մասին:

Օմայան մզկիթի ընդհանուր իկոնոգրաֆիան, ինչպես նշվեց, բյուզանդական ազդեցություն է մատնանշում: Այդպիսի զարդանախշերից մեկը, որը պատկերվում է մարգարիտի տեսքով, առկա է և՛ Դամասկոսի, և՛ Օմարի մզկիթի խճանկարներում³¹: Այս մոտիվը հաճախ օգտագործվում էր բյուզանդական գեղանկարչական ավանդույթում³²: Երկու մզկիթներում առկա խճանկարները պատկերում են զետի ափին այգիների մեջ գտնվող պալատներ և տներ [նկար 4]: Համարվում է, որ խճանկարում պատկերված այս կառույցները և տնակները ներկայացնում են պալատները/*քուսուրները*, որոնց մասին խոսվում է Ղուրանում: Մուսուլմանների սուրբ գրքում տեղ գտած նկարագրությունները համընկնում են

³¹ Idem., “The Umayyad Dome of the Rock”, 78.մանրամասնորեն քննարկված այստեղ՝ The Great Mosque of Damascus, pp. 15-16.

³² Վան Բերխեմը կարծիք է հայտնում այն մասին, որ Դամասկոսի մզկիթի խճանկարներում պատկերված որոշ շինություններ շատ նման են Ռավեննայի եկեղեցում պատկերվածներին: Մասնավորապես, նմանություն կա տների վարագույրներից կախված մարգարիտի մոտիվի միջև: St. u van Berchem M., “Mosaics,” Creswell, Early Muslim Architecture, p. 358.

խճանկարի պատկերների հետ³³: Օմարի մզկիթի խճանկարների վրա մարգարիտները տեղադրված են «թանկարժեք քարերով զարդարված դիադեմների վրա, որոնք ամենայն հավանականությամբ արտահայտում են բյուզանդական կամ պարսկական տիրակալների կայսերական կամ թագավորական զարդարանքներ³⁴:»

Բոլոր այս զարդանախշերը նպատակ ունեին ցույց տալու «բյուզանդական և պարսկական կայսրերի պաշտոնական արվեստը³⁵»: Ընդունվելով և օգտագործվելով Օմայանների կողմից՝ այս մոտիվները մատնանշում էին Օմայան ինքնիշխանության գաղափարը: Խճանկարների վրա պատկերված գեղարվեստական այլ արտահայտչամիջոցներ, օրինակ մարգարտաձև կախված լապտերներով³⁶ ոսկյա շղթաները³⁷, որոնք ըստ Ֆլադի, երկնային թագավորության խորհրդանիշներ էին³⁸:

Ալ-Կարմա զարդանախշը

Օմայանների կողմից ադապտացված նախշազարդերից է այսպես կոչված ալ-կարմա նախշաձևը: Այն օգտագործված էր Դամասկոսի Օմայան մզկիթի հարավային մասում և գոյատևել է մինչև 1892 թվականի հրդեհը: Հրդեհից առաջ արված հին լուսանկարներում պահպանվել է դրա պատկերը:

³³ Flood, F., *The Great Mosque of Damascus: Studies on the Makings of an Umayyad Visual Culture*, Leiden; Boston: Brill, 2001, p. 16.

³⁴ Grabar, նշվ. աշխ., էջ 48.

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Flood, նշվ. աշխ., էջ 15-16, 20.

³⁷ Ոսկե շղթաներն օգտագործվել են մզկիթի ներքին հարդարման համար: Յաբուրթը տեղեկություններ է հայտնում այն մասին, որ Դամասկոսի մզկիթի կառուցման ժամանակ 700 հաս ոսկյա շղթա է օգտագործվել: Տե՛ս և Բիրոտ, 1996, 466 *كتاب معجم البلدان*, Իսկյա շղթաները հիշատակվում են նաև Բյուզանդիայի կայսեր կողմից ուղարկված ընծաների շարքում՝ մարմարի և աշխատուժի հետ մեկտեղ:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 33:

Այն իրենից ներկայացնում է նախշագարդ՝ բաղկացած բուսական զարդանախշերից և գտնվում էր *կիրլայի* ստորին հատվածում: Իբն Ասաքիրը հաղորդում է, որ ալ-Վալիդը դրա կառուցման համար 70 000 *դինար* էր ծախսել³⁹, սակայն, անկասկած, բերված թիվը չափազանցված է: Հնարավոր է, որ *ալ-կարմա* երիզի նման տեղադրված է եղել միրհաբի շուրջ: «Ալ-կարմա» սովորաբար թարգմանվում է որպես խաղող, սակայն ճարպարապետական ոճի կոնտեքստում այն ընդգրկում է ոչ միայն խաղողի պատկերներ, այլ նաև նուռերով համադրություն⁴⁰:

Խաղողի և նոների համադրությամբ զարդանախշերով ճարտարապետական հուշարձանները տարածված էին Ասորիքում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում ուշ անտիկ շրջանում, ինչպես նաև Օմայան Ասորիքում: Այսպիսի նախշեր են հայտնաբերվել Անջարում, Քասր ալ-Հայր ալ-Ղարբիում և Ռուսաֆայում⁴¹: Նշված մոտիվը լայնորեն կիրառվում էր նաև բյուզանդական հուշարձաններում: Օրինակ՝ Սուրբ Սոֆիայի եկեղեցում և Սուրբ Պոլուեոկտոս եկեղեցում նույնպես խաղողի մոտիվների օգտավորման իկոնոգրաֆիկ նմանություններ կան⁴²:

Մայրաքաղաքների հատակագծային նմանությունները

Օմայանների կողմից բյուզանդական վիզուալ արվեստի մոտիվների օգտագործումը արտահայտված էր նաև քաղաքաշինության ասպարեզում: Բյուզանդական, ավելի ճիշտ կոստանդնուպոլիսյան ոճի օգտագործումը Դամասկոսի քաղաքաշինության մեջ ակնհայտ է: Այն ընդգրկում է մզկիթի տեղակայման վայրը և դրա հարաբերությունը պալատի ու

³⁹ Նույն տեղում, էջ 268-269:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 61:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 69-72:

⁴² Նույն տեղում, էջ 76-79:

շուկայի հետ: Այս նկատառումը հիմնված է Ֆլադի՝ Դամասկոսի քաղաքային կառուցվածքի և Կոստանդնուպոլսի հետ ունեցած նմանությունների ուսումնասիրության վրա:

Քաղաքի հանրային կառույցների քարտեզի վրա առաջին էլեմենտը մզկիթի տեղակայվածությունն է և դրա դիրքը Բաբ ալ-Ջիյադայում (Բաբ ալ-Սաաթ) կառուցված մեխանիկական ժամայույցի նկատմամբ⁴³: Ժամացույցը գտնվում էր մզկիթի թեմենուհի⁴⁴ հարավային դարպասի մոտ: Հավանաբար մեխանիկական ժամացույցը կառուցվել էր ալ-Վալիդի կողմից և ալ-Խադրայի՝ թագավորական պալատի կողքին է գտնվում⁴⁵: Ըստ Ֆլադի՝ ժամացույցի և պալատի՝ իրար կողք գտնվելու փաստը ցույց էր տալիս միջնադարյան միապե-

⁴³ Իբն Ասաքիրը Բաբ ալ-Սաաթում գտնվող ժամացույցի (*թարթար*) մասին որոշ տեղեկություն է հայտնում: Ընդ որում, պարիսպը ստացել է իր անվանումը այնտեղ տեղադրված ժամացույցի անունից:

Ժամացույցի վրա պղնձե թռչուն, սողուն և ագռավ էր տեղադրված: Ժամը մեկ սողունը առաջ էր գալիս, թռչունը սուլում էր, ագռավը կռկռում, և ժամացույցից քար էր ընկնում ավազանի մեջ: ابن عساکر تاریخ دمشق، تحقیق عمر بن غرامة العمرو بيروت، 1995, 280. Ի դեպ՝ սա Դամասկոսի ավտոմատ ժամացույցի առաջին նկարագրությունն է և այդ տիպի ժամացույցների առաջին նկարագրություններից մեկը: St' u Flood, նշվ. աշխ., էջ 119:

⁴⁴ Իզոլացված, պարսպապատ տարածք հին հունարեն *temein* բառից է, որ նշանակում է՝ կտրված, անջատված: Թեմենուհը նվիրված էր Աստծուն, և այն ամենը, ինչ դրա սահմաններց ներս է, «տուրք» էր համարվում: St' u Mikalson J., *Ancient Greek Religion*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2010, p. 7.

⁴⁵ Ալ-Խադրա պալատի կառուցման մասին շատ քիչ է հայտնի: Իբն Ասաքիրը հաղորդում է, որ Դամասկոսում Մուավիայի պալատը կառուցվել էր դեռ արաբական արշավանքից առաջ: Մեկ այլ հաղորդման համաձայն՝ Մուավիան կառուցել է պալատը Սիրիայի կառավարիչ դառնալուց հետո: Ալ-Խադրան կառուցված էր աղյուսից և փայտանյութից: Պահպանվել է ավանդույթ այն մասին, որ բյուզանդացի դեսպանը ծաղրել է ալ-Խադրայի նախնական կառույցը, ասելով, որ դրա վերին հատվածը ստեղծված է թռչունների, իսկ ստորին հատվածը՝ առնետների համար, Flood, նշվ. աշխ., էջ 147: Ալ-Խադրան ընդգրկել է նաև բանտ, դրամահատարան և «պատիժների վայր», և վայր, ուր բանակը և զորքն էր և որը հեղափոխության և ժողովրդական հուզումների դեմ վայր: ابن عساکر تاریخ دمشق.

տության, տիեզերագիտության և ժամանակաչափության միջև կոնցեպտուալ ու գաղափարախոսական կապը⁴⁶: Բարալ-Սաաթը, Օմայան մզկիթի հետ հավասարապես իրենից ներկայացնում էր մի հանրային տարածք, որն ի ցույց էր դնում մուսուլմանական հեգեմոնիան և Օմայան ինքնավարությունը քաղաքային միջավայրի նկատմամբ: Մզկիթի և հարակից պալատի հետ միևնույն համալիրի մեջ կարելի է ընդգրկել նաև պունաշարը⁴⁷: Այն շարունակվում էր դեպի թագավորական պալատ և գոյատևեց մինչև XIX դարը⁴⁸: Սյունաշարը կապում էր պալատը շուկայի հետ: Հաշվի առնելով պալատի կարևոր դերը՝ որպես մայրաքաղաքի թագավորական նստավայր, և հնագույն *թեմենուսի* շուրջ կատարված ճարտարապետական նախաձեռնությունները, կարելի է ենթադրել, որ ալ-Խադրա պալատը կառուցվել է ալ-Վալիդի կառուցապատման քաղաքականության շրջանակներում⁴⁹: Ամենայն հավանականությամբ՝ ճարտարապետական լեզվի և վիզուալ մոտիվների միջոցով Օմայանները փորձում էին նույնացնել Դամասկոսը Կոստանդնուպոլսի հետ և հնարավոր է նաև փորձում էին Օմայանների մայրաքաղաքը վերջինից առավել նշանակալի դարձնել⁵⁰:

⁴⁶ Flood, նշվ. աշխ., էջ 138:

⁴⁷ Խոսելով Դամասկոսի գրավման մասին, ալ-Բալագուրին նշում է, որ արաբական զորքերը հանդիպեցին քաղաքի կենտրոնում (Մբ. Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցու հարևանությամբ): Պատմագիրը այդ վայրն անվանում է *ալ-մուքասալլատ*: *Se u ابن عساکر تاریخ دمشق* 280. Կարելի է ենթադրել, որ *ալ-մուքասալլատը* պունաշար փողոցի անվանումն էր կամ դրա մի մասն էր կազմում:

⁴⁸ *ابن جبیر رحلة*, بیروت 1959, 269.

⁴⁹ Flood, նշվ. աշխ., էջ 172:

⁵⁰ Նույն տեղում:

Ալ-Վալիդի և Հուստինիանոս II-ի միջև նամակագրությունը

Օմայյան մզկիթը ձևավորելու համար բյուզանդական մոտիվների ադապտացիան հարց է բարձրացնում արհեստավորների ծագման մասին, մասնավորապես այն արհեստավորների, որոնք մասնակցել են մզկիթի խճանկարների ստեղծման աշխատանքներին: Այս հարցի շուրջ գիտնականների կարծիքը երեք խմբի կարելի է բաժանել: 1) Արհեստավորները տեղացի էին և ոչ մի առնչություն չունեին Բյուզանդիայի հետ: 2) Արհեստավորները տեղացի էին, սակայն ոգեշնչված էին բյուզանդական նախատիպերով 3) Արհեստավորները ժամանել էին բյուզանդական կայսրությունից⁵¹:

Այս վերջին կարծիքը լայնորեն տարածված է ակադեմիական միջավայրում, քանի որ այն կապված է բյուզանդա-օմայյան հարաբերությունների հետ, ավելի ճիշտ՝ այդ հարաբերությունների մասին Օմայյան պատկերացումների հետ: Աղբյուրների հաղորդած որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ բյուզանդական կայսր Հուստինիանոս II-ի և ալ-Վալիդ խալիֆայի միջև նամակագրություն է տեղի ունեցել: Արաբական

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 20, n. 29. Ն. Ելիսեեֆը կարծում է, որ *mosaïques* արհեստավորները, ովքեր ներգրավված էին կառուցապատման աշխատանքների մեջ, հույն չէին, և Մելքիական քրիստոնեաներ էին: Elisseeff, *La description de Damas* 40 n. 3; դը Լորին արհեստավորների ծագումը կապում է Անտիոքում հունա-սիրիական արհեստավորների հետ, որոնց դպրոցը զարգացում էր ապրում վեցերորդ դարի վերջին:

Նրա կարծիքով նույնանման դպրոցներ, հնարավոր է, գոյություն ունեին Դամասկոսում և Երուսաղեմում և հնարավոր է, որ ալ-Վալիդը օգտագործել է տեղական աշխատուժը կառուցման ժամանակ: de Lorey E., “Les mosaïques de la Mosquée des Omayyades à Damas,” *Syria* 12, 1931, p. 344. Օ. Գրաբարն առաջ է քաշել այն միտքը, որ ծագումով Կոնստանդնուպոլիսից էր և այդ իսկ պատճառով խճանկարների միջև նմանություններ կան: Grabar, նշվ. աշխ., էջ 72: Ֆլադը հնարավոր է համարում, որ տեղի արհեստավորները համագործակցում էին փոքրաթիվ հույն արվեստավորների հետ: Flood, նշվ. աշխ., էջ 24:

աղբյուրները ներկայացնում են, թե խալիֆը նամակ է գրել «Բռնակալին» (ալ-Տադիյա), որում ասվում է.

«Ինձ ուղարկի՛ր երկու հարյուր ռումի (հույն) արհեստավորներ, քանի որ ես ցանկանում եմ մի մզկիթ կառուցել, որի նման ոչ մի քաղաքում դեռևս չի եղել, և որին հավասար այլևս չի կառուցվի: Եթե հրաժարվես և չուղարկես, ես կհարձակվեմ իմ ուժերով և կավիրեմ Երուսաղեմի և Ռուհայի (Եդեսիայի) եկեղեցին և մնացյալ հունական/ռումի հուշարձաններն իմ երկրում»:

Կայսրը փորձում է մտափոխել խալիֆայի՝ մզկիթ կառուցելու մտադրությունը և փոխել նրա պլանները: Սակայն, այնուամենայնիվ, աջակցություն է ցույց տալիս նրան⁵²: Նմանատիպ նամակագրության մասին տեղեկություն է հաղորդվում թե՛ Դամասկոսի, թե՛ Մեդինայի մզկիթի կառուցման վերաբերյալ: Ալ-Բալազուրին տեղեկություններ է հաղորդում ալ-Վալիդ խալիֆայի (668-715)՝ Մադինայի կառավարչ Օմար Իբն Աբդ ալ-Ազիզին⁵³ ուղարկած նամակի վերաբերյալ: Նա-

⁵² Արաբ պատմիչները փոխանցում են ևս մեկ ավանդույթ, ըստ որի՝ ալ-Վալիդն առաջինն է գրում Բյուզանդիայի կայսերը: Հաղորդվում է, որ կայսրը պատասխանել է. «Դու ավիրում ես մի եկեղեցի, որը քո հայրը տեսել է և չի դիպչել. եթե դա [կառուցումը] սխալ որոշում էր, դու քո հոր դեմ ես գնում, իսկ եթե ճիշտ էր, ապա քո հայրը սխալ էր:» ابن عساکر تاریخ دمشق 257-259.

⁵³ Գիբբը ներկայացնում է մեկ այլ վաղ աղբյուր, որում խոսվում է սուլյալ խնդրի մասին Իբն Ջաբալան: Նա 814-ին գրել է Մեդինայի պատմությունը, որի միայն որոշ հատվածներ են հասել մեզ: Աշխատությունը գրվել է դեպքերից միայն մեկ դար անց: Այն ներկայացնում է նամակագրությունից մի հատված, որը մասամբ պահպանվել է ալ-Մամհուդիի մոտ: Դրանում ասվում է, որ ալ-Վալիդը գրում է հույների «թագավորին», առաջարկելով վերանորոգել Մեդինայում Մարգարեի մզկիթը և աշխատուժի և խճանկարների խորանարդների տեսքով աջակցություն է խնդրում: Կայսրը ուղարկում է մեծ քանակությամբ խճանկար, 80 000 դինար և 10 կամ 20 բանվոր: Նա ավելացնում է, որ ուղարկում է միայն 10 բանվոր, սակայն նրանք 100 արժեն: St' u Gibb H., "Arab-Byzantine Relations under the

մակում խալիֆը հրամայում է քանդել Մեդինայի մզկիթը և նորը կառուցել: Նա հայտնում է, որ իրեն ուղարկվել է գումար, խճանկար և մարմար: Գրում է նաև, որ իր տրամադրության տակ 80 հույն և ղպտի արհեստավորներ կան, որոնք Ասորիքի և Եգիպտոսի բնակիչներ են: Սակայն ալ-Բալազուրիի ակնարկում օգնության աղբյուրի մասին ոչինչ չի նշվում:⁵⁴ Յաբուտը նշում է այն մասին, որ Բյուզանդիայի կայսրը Մեդինայի մզկիթը կառուցելու համար ալ-Վալիդին ուղարկել է անհրաժեշտ օգնությունը, այն է՝ 100 000 միսլա⁵⁵ ոսկի, հարյուր հոգի աշխատուժ և խճանկարի քառասուն բեռ⁵⁶: Սակայն ակնհայտ է, որ այս տեղեկությունը չափազանցված է:

Տիրակալների միջև նամակագրությունը քննարկվում է Կրեսվելի կողմից: Նա ներկայացվում է նմանատիպ մեկ այլ պատմություն՝ կապված հաբեշական զորավար Աբրահայի հետ: Եմենական բանակի նկատմամբ հաղթանակից հետո Աբրահան որոշում է Սանայում եկեղեցի կառուցել: Դրա համար նա նամակ է գրում բյուզանդական կայսերը, որն աջակցություն է ցուցաբերում արհեստավորների, խճանկարի և մարմարի տեսքով⁵⁷: Կրեսվելը շեշտում է երկու պատմությունների նմանությունը, նաև ուշադրության է հրավիրում այն փաստը, որ բյուզանդական կայսեր կողմից ուղարկված աջակցության ցուցակը լիովին նույնն է՝ արհեստավորներ,

Umayyad Caliphate,” Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times, խմբ. Michael Bonner, London: Ashgate Variorum, 2005, pp. 228-229.

⁵⁴ أحمد بن يحيى بن البلاذر كتاب فتوح

⁵⁵ Մեկ միսլաը հավասար է մեկ ոսկե դինարի, մոտ 5 գրամ:

⁵⁶ ياقوت الحموي. كتاب معجم البلدان, 466.

⁵⁷ Creswell K., “The Legend that al-Walid Asked for and Obtained Help from the Byzantine Emperor. A Suggested Explanation,” Islamic Architecture: The Umayyad Mosque of Damascus: Text and Studies, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 2008, pp. 142-143, Lindsey J., Daily Life in the Medieval Islamic World, Indianapolis, Hackett, 2008, p. 94.

խճանկարներ և մարմար: Բացի այդ՝ Աբրահայի օրոք Բուզանդիայի կայսրը Հուստինիանոս I-ն էր, իսկ ալ-Վալիդի կառավարման ընթացքում՝ Հուստինիանոս II-ը: Կրեսսվելը առաջարկում է այն միտքը, որ այս անունները կարող էին մոլորություն առաջացնել աղբյուրներում⁵⁸: Հետևաբար, նա կապում է Սանայի մզկիթի կառուցումը Մեդինայի մզկիթի հետ: Գիտնականը կարծում է, որ քիչ հավանական է, որ ալ-Վալիդն օգնություն խնդրեր կայսրից և ավելի անհավանական, որ վերջինս օգնություն ուղարկեր մզկիթ կառուցելու համար⁵⁹: Նա առաջ է քաշում այն վարկածը, որ Սանայի եկեղեցու կառուցման պատմությունը հետագայում վերագրվել է ալ-Վալիդի՝ Մեդինայում և Դամասկոսում շինարարական աշխատանքներին⁶⁰:

Սակայն Ֆլադը քննադատում է Կրեսսվելի կանխատեսումը և հանդես է գալիս նամակագրության հավաստիության օգտին: Նրա կարծիքով՝ ալ-Վալիդի և Հուստինիանոսի միջև նամակագրությունն ավելի վաղ տարբերակի գեղազարդում չէ, ինչպես այն ներկայացնում է Կրեսսվելը: Ընդհակառակը, ավելի ուշ ավանդույթն իրականում ներկայացնում է մեջբերված ավելի վաղ աղբյուր, այն է Իբն ալ-Մուալլան, մեջբերված Իբն Ասաքիրի կողմից⁶¹: Ֆլադը համարում է, որ Կրեսսվելի կողմից առաջ քաշած տեսությունը հաշվի չի առնում նմանօրինակ դիվանագիտական փոխանակման այլ օրինակներ, որոնք նույնպես ընդգրկում էին աշխատուժի և շինարարական նյութերի փոխանակում կամ աջակցություն: Նույնիսկ քաղաքական և ռազմական թշնամիների միջև դիվանագիտական փոխանակման ու նվերների ուղարկելու կամ աջակցություն ցույց տալու փաստն ավելի լայն կոնտեքստում է

⁵⁸ Creswell “The Legend that al-Walid”, p. 144.

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 145:

⁶¹ Flood, նշվ. աշխ., էջ 22:

պետք դիտարկել⁶²: Հավանական է, որ հույն և արաբ հասարակությունների միջև սոցիալական, շուկայական և դիվանագիտական հարաբերությունները երբեք չեն դադարել նույնիսկ թշնամության մթնոլորտում⁶³:

Նամակագրության իրավացիությունը իհարկե վիճարկելի է. դժվար է պատկերացնել, որ Օմայան խալիֆը կարող էր Բյուզանդիայի կայսերը սպառնալիքներով լի նամակ գրել, իսկ կայսրն էլ ենթարկվեր խալիֆին և կատարեր նրա պահանջը:

Վերջիվերջո, եթե նույնիսկ ալ-Վալիդի նամակը հավաստի է, այնուամենայնիվ, քիչ հավանական է, որ կայսրն աջակցություն ցույց տար ալ-Վալիդին՝ հաշվի առնելով Օմայանների համաշխարհային տիրապետության նկրտումները և դրան ուղղված քաղաքականությունը: Կարելի է ենթադրել, որ ալ-Վալիդը կարիք չուներ Բյուզանդական կայսրությունից կառուցման համար աջակցություն խնդրել/պահանջել. տեղացի արհեստավորները, նաև մուսուլմանները, ենթադրաբար ունեին բյուզանդական մոտիվների իմացություն:

Հաշվի առնելով հոդվածում նկարագրված օրինակները, կարելի է գալ այն եզրահանգման, որ Օմայանների կողմից ադապտացիայի էին ենթարկում և՛ բյուզանդական մոտիվները, և՛ քաղաքաշինական էլեմենտները: Այս ադապտացիոն քաղաքականությունը նպատակ ուներ վերածել բյուզանդական շատ ավանդական մոդելներ Օմայան/խալամականի՝ հաշվի առնելով, որ խոսքը Օմայան խալիֆայության հզորագույն տարիների մասին է: Այդ մոդելների ադապտացիան Բյուզանդիային հակադրվելու մեթոդ էր և կայսրության նկատմամբ Օմայան գերակայությունն ապացուցող քաղաքականության մի մաս:

⁶² Նույն տեղում, էջ 24:

⁶³ Canard M., "Les relations Politique et Social entre Byzance et les Arabes," *Dumbarton Oaks Papers* 18, 1964, p. 35.

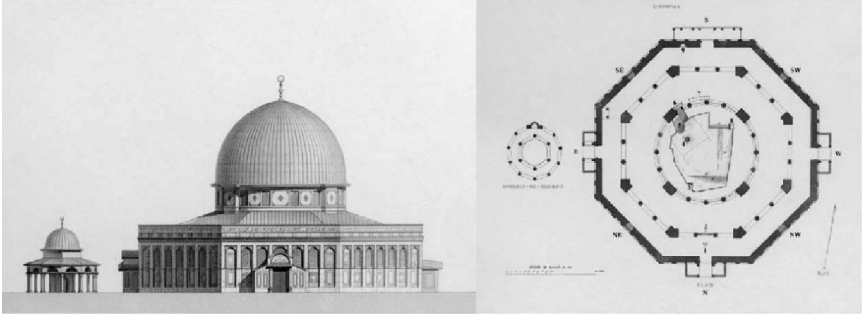
**THE BUILDING ACTIVITIES OF THE UMMAYYADS IN
JERUSALEM AND DAMASCUS AS IMPLICATION OF
PROCLAIMING THE SUPERIORITY OF THE DYNASTY**

Ashkhen Fixova-Davtyan

(summary)

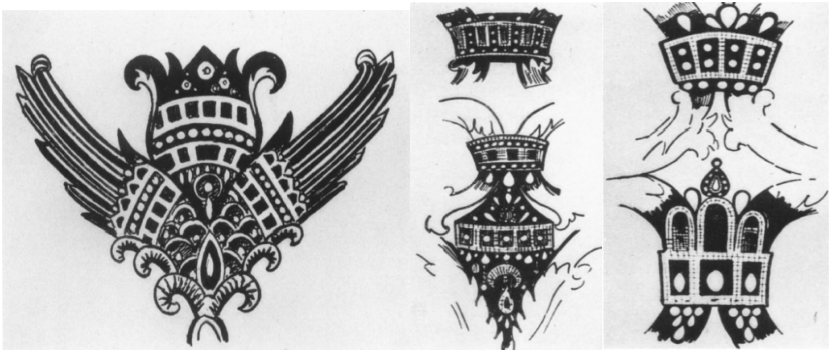
The article represents the methods of implementation of the Umayyad new political agenda-Walīd. The policy of the Umayyads was oriented against the other world-dominating power, the Byzantine Empire. This policy used a technique that can be characterized as an imitation through adaptation, which can be seen in the visual architectural features of the most ambitious Umayyad buildings, the Dome of the Rock and the Great Mosque of Damascus. The article discusses the visual representations of the Dome of the Rock, such as the mosaics and the inscriptions of the Qur'ānic passages. In research I also discuss the purpose and significance of its constructions and put it in the context of the policies of 'Abd al-Malik, the anti-Marwānid rebel al-Zubayr, and the rivaling Byzantine Empire. This chapter has aimed to represent examples of the Umayyad policy of adaptations. The adaptations applied both to the space and motifs. In some cases the shift from the adaptation to innovation is clearly visible. Umayyads directed their artistic adaptations to ultimately oppose the Byzantine Empire in the case of the mosque of Damascus and in the Dome of the Rock of Jerusalem.

1. Երուսաղեմի Օմարի մզկիթը

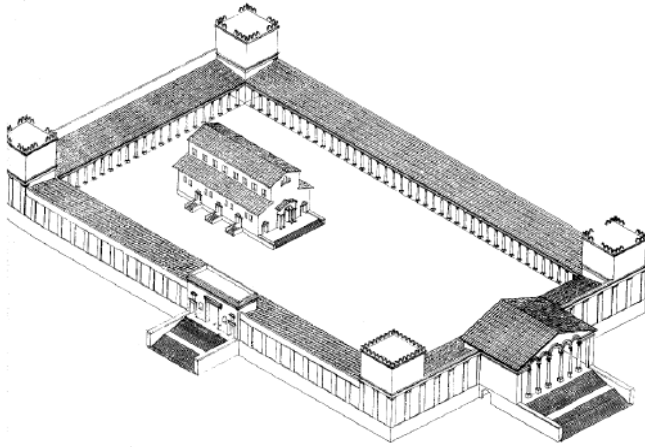
(նկարի աղբյուր՝ Necipoglu Gulru, “The Dome of the Rock as Palimpsest: ‘Abd al-Malik’s Grand Narrative and Sultan Suleyman’s Glosses,” *Muqarnas* 25, 2008, էջ 25)

2. Հատված Երուսաղեմի Օմարի մզկիթի խճանկարներից

(նկարի աղբյուր՝ Oleg Grabar, “The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem,” *Ars Orientalis* 3, 1959, պատկեր 3)

3. Դամասկոսի Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցին նախքան արաբական արշավանքը

(նկարի աղբյուրը՝ Kappel Creswell, *Early Islamic Architecture: Umayyad, Early Abbasids, Tulunids* vol. 1, New York, 1979, էջ 195)